ԼՈԶԱՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՋԱԽԻ» ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ («ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ», «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ», «ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ»)

Մանե Կոնինյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ Koninyan.mane@yandex.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 15.09.2023, գրախոսվել է 04.12.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0009-0002-9781-3712
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-136

Ներածություն

Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) և Անտանտի տերություններ՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին կնքված Մուդանիայի զինադադարով ավարտվեց հույն-թուրքական պատերազմը: Քեմալականների տիրապետության տակ էին գտնվում Անտանտի կողմից հույներին խոստացված և՛ Փոքր Ասիայի արևմտյան տարածքները, և՛ Արևելյան Թրակիան, սակայն նեղուցների, փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության, նախկին օսմանյան պարտքերի մարման հարցերը դեռևս չէին գտել իրենց լուծումները: Դրանցով էր նաև պայմանավորված Լոզանի խորհրդաժողովի հրավիրումը, որը պետք է դառնար Մուդանիայի* զինադադարով ձեռք բերված նախնական պայմանավորվածությունների վերջնական հանգուցալուծումը: Այս առումով Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ճակատամարտ» թերթը կարծիք էր հայտնում, որ «Արեւելեան խնդիրը, որ պարբերաբար սեղանի վրա կուգայ, պիտի գտնէ արդար լուծում մը զոր դաշնակիցները կը փափաքին»[1]:

Եվրոպական թերթերը նշում էին, որ դաշնակիցները պետք է գերագույն ճիգեր գործադրեն կարգավորելու ոչ միայն հույն-թուրքական վեճը, այլև վերջնականապես լուծելու նեղուցների հարցը: Թեև այդ երկու խնդիրը տարբեր էին, բայց միմյանց հետ փոխկապակցված էին, և դրանց լուծումն իր ազդեցությունն էր ունենալու թուրքական պետության ապագա տնտեսական և քաղաքական կացության վրա:

Լոզանի խորհրդաժողովին մասնակցելու համար ֆրանսիական, բրիտանական և իտալական կառավարությունները հրավիրում են նաև Խորհրդային Ռուսաստանին, որը պետք է մասնակցեր միայն նեղուցներին

---

* Թուրքական ծովափնյա քաղաք:

[1] Ճակատամարտ 1922, N 1213:

վերաբերող մասնախմբի քննարկումներին: Դիտորդի կարգավիճակով հրավիրվում է նաև ԱՄՆ-ը, որը չէր կարող մասնակցել բանակցություններին, քանի որ չէր պատերազմել Օսմանյան կայսրության դեմ, սակայն պիտի մասնակցեր այնպիսի կարևոր հարցերի քննարկմանը, ինչպիսիք էին նեղուցների հարցը, փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը, առևտրական ազատությունները և այլն: «Միացեալ Նահանգները իրենց ծանուցագրով ուժգնօրէն կը շեշտեն, թե չպիտի հրաժարին ուրիշ տերութիւններու հետ Թուրքիոյ մէջ իրենց ստացած իրաւունքներեն, մասնաւորապէս պիտի պնդեն քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան եւ նեղուցներու ազատութեան վրայ»[2]: «Ճակատամարտ» թերթը նշում էր, որ «այս պատուիրակը կարգ մը իրաւասութիւններ պիտի ունենար եւ պարզ դիտող մը չպիտի ըլլայ»[3]:

Դաշնակից տերությունները հրավեր են ուղարկում նաև թուրքական զույգ կառավարությունների՝ սուլթանական և Անկարայի պատվիրակություններին, քանի որ 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ երկրում իրական իշխանություն էր համարվում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը[**]: Թուրքական թերթերը գրում էին. «Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը այսուհետեւ ջնջուած է: Թրքական հողի ամբողջ տարածութեան վրա՝ Պոլսոյ, Թրակիոյ, ինչպէս եւ Փոքր Ասիոյ մէջ գոյութիւն ունի միայն Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը, որ Էնկիւրի կը նստի»[4]:

Անկարայի կառավարությունը Մ. Քեմալի գլխավորությամբ ամեն բան անում էր, որ թուրքական պետության «ազգային շահերը չզոհաբերվեին» փոքրամասնությունների շահերին: ԹԱՄԺ-ը Մ. Քեմալի նախագահությամբ արտակարգ նիստ հրավիրեց, որտեղ քննադատության ենթարկեց սուլթանական կառավարության քայլերը: Ավելին, ընդունելով Լոզանի խորհրդաժողովին մասնակցելու տերությունների առաջարկը՝ Անկարայի կառավարությունը բողոքում էր Պոլսի կառավարությանն ուղղված տերությունների հրավերի դեմ՝ սպառնալով նույնիսկ չմասնակցել ժողովին, եթե այդ հրավերը պահպանվեր[5]: Անկարայի կառավարությունը դաշնակիցներին հղած ծանուցագրում ոչ միայն հայտնում էր, որ թուրքական պետությունը ներկայացնող միակ կառավարությունը ԹԱՄԺ-ն է, այլև պնդում էր. «Ազգային Մեծ Ժողո-

---

[2] Ճակատամարտ 1922, N 1209:

[3] Ճակատամարտ 1922, N 1208:

[**] Նոյեմբերի 17-ին սուլթան Մեհմեդ VI Վահեդդինը անգլիացիների օգնությամբ լքեց երկիրը: Չնայած դրան, Մուսթաֆա Քեմալը անմիջապես չդիմեց խալիֆայությունը վերացնելու քայլին՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Լոզանի խորհրդաժողովի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը կարող էր փորձել օգտագործելու Թուրքիայի՝ որպես իսլամական աշխարհի կենտրոն լինելու հանգամանքը՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի վրա ճնշում գործադրելու համար, քանզի նրանց գաղութների բնակչության մեծամասնությունը իսլամադավան էր:

[4] Ճակատամարտ 1922, N 1215:

[5] Ճակատամարտ 1922, N 1209:

վի իրաւասութիւնը չունեցող որևէ մարմին իրաւունք չունի Թուրքիոյ անունով խօսելու խորհրդաժողովին մէջ»[6]:

Լուրջ վիճաբանությունից հետո թուրքական երկու կառավարություններն Անկարայի կառավարության գլխավորությամբ միավորված պատվիրակություն են ուղարկում Լոզան. դրա մեջ ընդգրկված էին արտաքին գործերի նախարար Իսմեթ փաշան, առողջապահության նախարար Ռիզա Նուրի բեյը և նրանց խորհրդականները: Իսմեթ փաշան հայտարարում էր. «Այլեւս անցած են դժբախտութեան վայրկեանները եւ հետեւաբար նպաստաւոր եւ պատուաւոր յաշտութենէ մը յետոյ ազգը երջանկութեան շրջան մը պիտի բոլորէ»[7]: Թուրքական կողմն ամեն բան անելու էր, որպեսզի Լոզանում պահպաներ Ազգային ուխտի սահմանները, որի յուրաքանչյուր թիզ հող, ինչպես իրենք էին նշում, «քանի մը նահատակի արիւնով ոռոգուած է»[8]: Թուրքական «Իլերի» թերթը գրում էր. «Շատ լավ գիտենք, թէ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ ինչ պիտի ընենք, ինչ քաղաքականութեան պիտի հետևինք... Բուանքարէի հետապնդած թրքասէր քաղաքականութիւնը երեւան պիտի գայ Լօզանի մէջ, ու հաշտութեան խարիսխը պիտի ըլլան ֆրանսական ճշմարտասիրութիւնը ու խաղաղասիրութիւնը»[9]: Թերթը հույս էր հայտնում, որ անգլիական և իտալական քաղաքականությունը ևս հանդուրժող կլինի: Դա պատահական չէր, քանի որ ֆրանսիական կողմն ի սկզբանե ցույց էր տվել իր համակրանքը Անկարայի կառավարության հանդեպ: Անգամ ֆրանսիական որոշ թերթեր թուրքերին խորհուրդ էին տալիս, որ անպատեհ որոշումներով չվտանգեն իրենց զինվորական հաղթանակի պտուղները:

«Ազգային օջախի» վերաբերյալ քննարկումները Լոզանի կոնֆերանսի ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստերում

Լոզանի խորհրդաժողովն իր աշխատանքները սկսեց 1922 թ. նոյեմբերի 20-ից և ընդհատումներով ավարտեց 1923 թ. հուլիսի 24-ին՝ Լոզանի պայմանագիրն ստորագրելով: Խորհրդաժողովում կրկին արծարծվեց Հայկական հարցը, որի շուրջ քննարկումները տեղի ունեցան ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստերում (1922 թ. դեկտեմբերի 12-14-ին, 1923 թ. հունվարի 9-ին, հունիսի 4-ին, հուլիսի 17-ին): Պոլսահայ մամուլը բավականին բուռն անդրադարձել է թուրքական թերթերի արձագանքներին՝ կապված փոքրամասնությունների հարցերի, մասնավորապես հայկական «Ազգային օջախի» գաղափարի հետ:

1922 թ. դեկտեմբերի 12-14-ին գումարված ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստերում, որոնք նախագահում էր բրիտանական պատվիրա-

[6] Ճակատամարտ 1922, N 1209:
[7] Ճակատամարտ 1922, N 1215:
[8] Ճակատամարտ 1922, N 1216:
[9] Ճակատամարտ 1922, N 1208:

կության ղեկավար, արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնը, բարձրացվեց նաև փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցը՝ մատնանշելով վերջիններիս ահավոր ծանր և արյունալի կացությունը Օսմանյան կայսրությունում: Լոզանի խորհրդաժողովի փոքրամասնության մասնախմբում բուռն վիճաբանություններ տեղի ունեցան հայերի համար նախատեսվող «Ազգային տան» գաղափարի շուրջ: Քերզոնը, հատուկ առանձնացնելով հայերին, հիշատակեց 1878 թ. Բեռլինի կոնֆերանսից մինչև Սևր ընկած միջազգային պայմանագրերով փոքրամասնություններին վերաբերող հոդվածները, որոնք, իրականում մնացել էին անկատար: Նա ենթատեքստով փորձում էր ընդգծել Օսմանյան կայսրության՝ փոքրամասնությունների նկատմամբ որդեգրած խտրական քաղաքականությունը և միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունները չկատարելը:

Անդրադառնալով հայերին՝ Քերզոնը նշում է. «Նրանք արժանի են հատուկ ուշադրության՝ աչքի առաջ ունենալով ոչ միայն կյանքի ընթացքում նրանց կրած դաժան տառապանքները, որոնք հարուցել են քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքն ու զարհուրանքը, այլև նկատի ունենալով ապագայի վերաբերյալ նրանց տրված հատուկ հավաստիացումները»[10]: Քերզոնն առաջարկեց հայերի համար կազմավորել «ազգային տուն»՝ համաձայն այն խնդրագրի, որն իրեն են ներկայացրել հայ պատվիրակները: Նշենք, որ Հայաստանի Առաջին հանրապետության և արևմտահայերի Ազգային պատվիրակությունները խորհրդաժողովին էին ներկայացրել «ազգային տան» իրենց ծանուցագիրը, որում խնդրի լուծման երեք միջոց էին առաջարկում.

«1. Գոնէ մասամբ յարգել Միացեալ Նահանգներու նախագահի իրաւարարի վճիռը, որ որոշած է ազատագրուելիք և հայերուն յատկացուելիք հողամասը:

2. Ձեռնարկել Երևանի Հայկական Հանրապետութեան ընդարձակման, Արևելեան նահանգներու կողմէ, ծովի վրայ ելքով մը:

3. Այս տան յատկացնել Կիլիկիոյ այն մասը, որ Սէվրի դաշնագրով Սուրիոյ միացուած էր և Էնկիւրիի դաշնագրով Թուրքերուն ձգուած է»[11]:

Այսինքն, թուրքական պետությունն իր ասիական տարածքների որևէ մասում, հյուսիս-արևելյան նահանգներում կամ Կիլիկիայի ու Սիրիայի հարավ-արևելյան սահմանագծի վրա հայերին պետք է տրամադրեր «Ազգային օջախ», քանի որ, ինչպես հայկական պատվիրակություններն էին պնդում, «Հայկական խնդիրը հիմա ազգային խնդիր մը չէ, այլ մարդասիրական»[12]:

Քերզոնի հարցադրմանը պատասխանեց Իսմեթ փաշան՝ սկսելով անցյալի դեպքերից, երբ հայերը ապրում էին հաշտ ու խաղաղ, և հասցրեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի դեպքերը, երբ մեծ տերությունները, օգ-

[10] Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов 1926, 5.
[11] Ճակատամարտ 1922, N 1252:
[12] Ճակատամարտ 1922, N 1252:

տագործելով Հայկական հարցը, փոքրամասնություններին անընդհատ հրահրում էին կայսրության դեմ՝ միջամտելով երկրի ներքին գործերին: Իր այդ դատողություններից ելնելով՝ թուրքական պատվիրակության ղեկավարը դաշնակից տերություններին առաջարկում էր ուղղորդել փոքրամասնությունների ձգտումները՝ դրանով իսկ չխառնվել երկրի ներքին գործերին, եթե նրանք իսկապես ցանկանում են բարելավել փոքրամասնությունների վիճակը[13]: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիայի տարածքում «Ազգային օջախ» տրամադրելու գաղափարին, Իսմեթ փաշան կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը՝ նշելով, որ թուրքական պետության տարածքներում փոքրամասնություններն այնքան աննշան են, որ անընդունակ են ստեղծելու անկախ պետություններ: Նա նշում է, որ իրենց երկրում մնալ ցանկացող հայերը կարող են եղբայրաբար ապրել թուրքերի հետ, որոնք նրանց մասին հոգ կտանեն, բայց չեն պատրաստվում պետության որևէ մասի զիջում կատարել, քանի որ դա մասնատման նոր փորձ կլինի: «Թուրքիան ոչ իր արևելյան նահանգներում, ոչ Կիլիկիայում չունի տերիտորիայի ոչ մի պատառ, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն, և որը կարելի կլիներ որևէ կերպ անջատել մայր հայրենիքից»[14]: Շեշտելով Խորհրդային Հայաստանի առկայության փաստը, որի հետ իրենք կնքած պայմանագիր ունեն, թուրքական կողմը, իր խոսքով ասած, չէր պատկերացնում «մեկ այլ Հայաստանի գոյությունը»:

Լորդ Քերզոնն առաջ քաշեց այն միտքը, որ անգլիական գաղութներում ևս կան շատ փոքրամասնություններ, բայց ունենալով մաքուր ձեռքեր՝ ինքը չի վախենում Ազգերի լիգայից: Իսմեթ փաշան հակադարձեց, թե Թուրքիայի ձեռքերը ևս մաքուր են, նրանք բռնություն չեն գործադրել և չեն ավերել, երբեք չեն ներխուժել ուրիշների երկիր և նույնպես չեն վախենում Ազգերի լիգայից[15]:

1922 թ. դեկտեմբերի 12-14-ը գումարված ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստերը չտվեցին սպասված արդյունքը: Թուրքական պատվիրակությունը մերժեց փոքրամասնությունների, ինչպես նաև ազգերի, կրոնների և լեզուների խնդիրներին առնչվող՝ դաշնակիցների պատրաստած նախագծերը[16]: Հանձնաժողովը փոքրամասնությունների հարցը հանձնում է հատուկ Ենթահանձնաժողովի քննարկմանը:

Պոլսահայ մամուլի անդրադարձը Լոզանի կոնֆերանսին

«Ճակատամարտ» թերթում արտատպվել է թուրքական «Իգտամ» թերթի Լոզանի թղթակցի հետևյալ գրությունը. «Մեր պատուիրակութիւնը բա-

[13] Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов 1926, 13.
[14] Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов 1926, 17-18.
[15] Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов 1926, 22-23:
[16] Ճակատամարտ 1922, N 1252:

ցարձակապէս կը մերժէ Հայկական Տան պահանջը: Այն յայտնած է, թէ չի կրնար նոյն իսկ խորհրդակցիլ այս խնդրին մասին, որ սկզբունքի հարց մըն է: Բնականաբար մեր պատուիրակները չէին կրնար վիճաբանութեան մտնել, քանի որ անկարելի է մեծ կամ փոքր որևէ հողամաս բաժնել Թուրքիայէն: Յարմար դատած են, որ 600.000 հոգի պարունակելու չափ հողամաս մը տրուի հայերուն՝ կամ Կիլիկիայեն Ճէպէլի Պէրէքեթ սանճագը կամ Երևանի Հանրապետութեան մօտակայ հողամասերը (Կարսի կողմերը) եւ կամ մեր հին հողամասերէն տեղ մը: Հավանական չէ այս տեղերէն որևէ զոհողութիւն ընել, քանի որ այս հողամասերը ամբողջովին թրքաբնակ են և հետեւաբար ազգային սահմաններու մէջ կը գտնուին»[17]: Թուրքական կողմն ամեն կերպ խուսափում էր կրելու որևէ պատասխանատվություն «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու հետ՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայում չկա որևէ «ազատ» տարածք հայության համար: Նաև նշում, որ Թուրքիա վերադառնալ ցանկացողներն անարգել կարող են բնակվել այդ տարածքներում:

«Վերջին լուր» թերթն անդրադարձել է ենթահանձնաժողովի նիստերի քննարկումների ժամանակ ամերիկյան ներկայացուցիչ Չայլդի ծանուցագրին՝ հայերի համար «Ազգային օջախի» կազմավորման հետ կապված: Ամերիկյան պատվիրակությունը համաձայնվում է Քերզոնի տեսակետի հետ և գտնում, որ հայերին «Ազգային տան» համար պետք է տրամադրվի հողաբաժին. «Ամերիկեան պատուիրակութիւնը ներշնչուելով մարդասիրական սկզբունքներէ Հայկական Օճախի մը ի նպաստ գոյութիւն ունեցող շարժման վայելած համակրութիւնները, կը ներկայացնէ ենթահանձնաժողովի նախագահին ամերիկեան մարդասիրական կազմակերպութեանց թելադրութիւնները՝ ի մասին այս օճախի հաստատման»[18]: Ծանուցագրում ամերիկյան կողմը ստույգ նշել էր այն տարածքը, որտեղ ենթադրվում էր կազմավորել այդ «Ազգային օջախը»՝ Անկարայի պայմանագրով Ֆրանսիայի կողմից Թուրքիային զիջված Սիրիայի հյուսիսային գոտում՝ նշելով. «...պիտի պնդենք, որ Թուրքիա գործնական լուծում մը գտնէ այս խնդրին»[19]: Այնուհետև թերթը գրում էր, որ «արդարութիւնը և իրաւունքը կը պահանջեն, որ Ազգային Տուն մը ապահովուի հայերու համար»[20]: ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը փոքրամասնությունների հանձնաժողովին ներկայացրած ծանուցագրին կից ներկայացնում է մի խնդրագիր ևս՝ Ամերիկայի բողոքական եկեղեցիների դաշնակցային խորհրդի ներկայացուցիչների արտոնությամբ: Խնդրագրում հույս էր հայտնվում, որ եթե այդ պահանջը բավարարվի, ապա «օգնութեան գործը աւելի արագ և խնայողական կ'ըլլայ: Հայերը այս

[17] Ճակատամարտ 1922, N 1252:
[18] Վերջին լուր 1923, N 2689:
[19] Ճակատամարտ 1923, N 1264:
[20] Հմմտ. Վերջին լուր 1923, N 2689, հմմտ. նաև Ժողովրդի ձայն 1923, N 1298:

կերպով աւելի աղէկ կրնան պաշտպանուիլ, քան եթէ անոնք ցրուած ըլլան թուրք ժողովուրդին մէջ: Անոնք այս հողամասին մէջ աւելի գոհունակութեամբ կը հաստատուին, մինչդեռ կը վախնան վերադառնալ թուրքերու մէջ իրենց ունեցած հին տեղերը»[21]:

«Ճակատամարտ»-ում մանրամասն խոսվում է «Ազգային օջախի» հետ կապված այնպիսի կարևոր հարցերի մասին, ինչպիսիք էին՝ դրա տեղակայման վայրը, կազմակերպման ծախսերի ֆինանսական աղբյուրները, անվտանգության ապահովումը, ինչպես նաև փախստականների տարաբնույթ խնդիրների լուծումը: Անդրադարձ էր կատարվում նաև որբանոցներում գտնվող երեխաներին Ազգային տուն փոխադրելու հարցերին: Թերթում այն կարծիքն է արտահայտվում, որ «Ազգային օջախի» ստեղծման դեպքում այնտեղ կփոխադրվեին 200-300 հազար հայեր: Սույն նախագիծը նույնիսկ ուղարկվում է ԱՄՆ-ի կոնգրես՝ հետևյալ ձևակերպումով. «Կառաջարկենք, որ նախագահին արտօնութիւն տրուի 20 միլիոն տոլարի փոխառութիւն մը ընելու և Լօզանի խորհրդաժողովը ապահովէ Հայկական Տան կազմութիւնը»[22]:

Չայլդի ծանուցագրի դեմ բողոքում է թուրքական պատվիրակ Ռիզա Նուրի բեյը՝ ընդգծելով, որ ամերիկյան պատվիրակությունն ունի միայն դիտորդի կարգավիճակ, ուստի առաջարկներ ներկայացնելու իրավունք չունի: Չայլդի ելույթին հաջորդում է Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինի խոսքը՝ փոքրամասնությունների խնդիրը տանելով այլ ուղղությամբ: Նա քննադատում է Սևրի պայմանագիրը և ավելացնում, որ Թուրքիայի բաժանումը ձախողվեց՝ շնորհիվ ռուսական հեղափոխության հաղթանակի. «Եղափոխական և խաղաղասէր Ռուսիոյ բարեկամութիւնը թույլ տուաւ Թուրքիոյ, որ իր պարտութենէն ետքը զօրքերը համախմբէ Անատոլուի մէջ և կազմակերպէ ընդդիմութիւնը»[23]:

Հարկ է նշել, որ ամերիկացիների կողմից առաջ քաշված հայկական Ազգային տան գաղափարի ծանուցագրից հետո Անկարայի կառավարությունը կասեցնում է ամերիկացիների հետ տնտեսական տարբեր բնագավառների համագործակցության ծրագրերը. «...այս որոշումը մեծ չափով կը վնասէ ամերիկեան ընկերութիւններու, որոնք կը զբաղուին երկաթէ գործիքներու, կամուրջներու, երկրագործական մեքենաներու և նաւային շինութեանց գործերով: Նոյնպէս վերջ տրուած է Ամերիկայի մէջ... կատարուած բանակցութիւններուն»[24]:

Անդրադառնալով ամերիկյան պատվիրակության առաջարկին՝ «Ճակատամարտ» և «Ժողովրդի ձայն» լրագրերը մեջբերում են թուրքական «Իգտամ»-ի գրառումը. «Առաջարկը ներկայացնողները պահանջում են, որ մեր

[21] Ճակատամարտ 1923, N 1264:
[22] Վերջին լուր 1923, N 2689, հմմտ. նաև Ճակատամարտ 1923, N 1264:
[23] Ապագայ 1923, N 6:
[24] Ճակատամարտ 1923, N 1267:

երկրին կարեւոր մէկ մասը բաժնուի և նոր հայկական կառաւարութիւն մը հիմնուի: Ինչպէ՞ս կարելի էր հաշտեցնել այս պահանջը այս օրուան ազգայնական սկզբունքներուն հետ, քանի որ ուզուած տեղերուն բնակչութիւնը ամբողջովին թուրք է: Յաղթական Թուրքիայէն ինչպէ՞ս կարելի էր պահանջել, որ իր ազգային հողէրէն մաս մը զատէ և ուրիշին տա»[25]: Այնուհետև, քննադատելով ամերիկյան դիտորդի ներկայացրած ծանուցագիրը՝ բողոքում էր, որ վերջինս առանց իր կառավարության պաշտոնական հրահանգի, մի շարք մարդասիրական կազմակերպությունների թելադրանքով, «Ազգային տան» գաղափարը մտցրեց Լոզանի խորհրդաժողով: Այդ կազմակերպություններն աշխարհով մեկ սփռված հայությանը ցանկանում են միավորել և մեկ պետության մեջ ստեղծել մեկ այլ պետություն, բայց «կարեկցութեամբ և գթասրտութեամբ դուրսէն օտար փոքրամասնութիւն մը բերել և տեղացի մեծամասնութիւնը անոր գերի յանձնելը նոր պետութիւն մը ստեղծել չէ: Այսպիսի արհեստական հայրենիքները չեն կարող մարդկութեանց հանգիստը ապահովել, այլ անոնք աշխարհի խաղաղութիւնը վրդովող օճախ մը կը կազմեն»[26]: Հոդվածագիրը դժգոհում է, թե ամերիկյան հասարակությունն ինչու՞ է կարծում, որ Հայկական տան ստեղծման պարագայում աշխարհի չորս կողմերում գտնվող հայությունը պետք է «հոն վազե»: Պոլսի հայությունը վառ օրինակ է: Ինչու նրանք չգնացին Երևան: «Ո՞վ կրնայ ապահովել, որ ազգային Տունը այդ հայերուն համար աւելի քաշողական բոյն պիտի ունենայ»[27]:

«Ճակատամարտում» արտատպված թուրքական «Թերջեմանի» թուրք հոդվածագիրը նշում է. «Մեր պատուրակները, վստահ ըլլալով, որ այս խնդիրներուն մէջ իրենք կը բռնեն խիստ օրինաւոր ընթացք մը, հակառակ Անգլիոյ և Ամերիկայի պնդումներուն, երբեք տեղի չտուին: Այսօր ոչ միայն Տրապիզոնէն մինչեւ Իսկէնտէրուն տարածուող Հայաստանի մը, այլև Սուրիոյ հիւսիսային կողմը կազմուելիք փոքրիկ տունի մը խօսքն իսկ կարելի չէ ընել»[28]: Հոդվածի հեղինակը հայերին մեղադրում է դավաճանության մեջ, քանի որ վերջիններս, երես թեքելով թուրք և իսլամ բարեկամությունից, դիմեցին Լոնդոնի և Վաշինգտոնի բարեկամությանը, ուստի «հայերը պէտք է բաւարարվեն Երևանի Հանրապետութիւնով, զոր թուրքերը շնորհած էին իրենց՝ ընդհանուր պատերազմի ժամանակ»[29]:

«Ճակատամարտ»-ի մեկ այլ համարում արտատպված է ֆրանսիական «Ժուռնալ» թերթի թղթակցի հետ հանդիպման ժամանակ գործավարների խորհրդի նախագահ Ռեուֆ բեյի այն միտքը, որ հայերը կարող են ապրել

[25] Ճակատամարտ 1923, N 1264, հմմտ. նաև Ժողովրդի ձայն 1923, N 1296:
[26] Ճակատամարտ 1923, N 1264:
[27] Ճակատամարտ 1923, N 1264:
[28] Ճակատամարտ 1923, N 1271:
[29] Ճակատամարտ 1923, N 1271:

Թուրքիայում՝ առանց առանձնաշնորհումներ պահանջելու: «Եթէ հայերը պնդեն, որ իրենց հատուկ բոյնի մը տէր ըլլան, ես պատրաստ եմ այդպիսի բոյն մը ցոյց տալ իրենց: Հայկական Տան կազմութեան ի նպաստ հինգ միլիոն ստորագրութիւն հաւաքուած է Ամերիկայի մէջ: Եթէ ամերիկացիք արդարեւ համոզուած են այսպիսի Տունի մը կազմութեան մասին, թող իրենց ընդարձակ երկրին մէջ պատրաստեն այդ տունը և շնորհ ընեն յանձնել հայերուն»[30]: Ապա ավելացնում է. «Մեզի դէմ դաւաճանական արարքի մէջ չգտնուող հայերը կրնան ազատ ապրիլ Թուրքիոյ մէջ: Չենք կրնար ընդունիլ սակայն այն հայերը, որոնք Թուրքիոյ դաւաճանութիւն ըրած են, ինչպէս նաև չենք թոյլատրեր, որ մեր երկիրը մտնեն դուրսէն եկող հայերը»[31]:

Թուրքական պատվիրակությունը Լոզանի խորհրդաժողով էր գնացել միայն վերցնելու և օրենքի ուժով ամրագրելու թուրքական Ազգային ուխտի տեսլականը: Դրա վառ ապացույցն էր Ռեուֆ բեյի՝ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում հնչեցրած հետևյալ միտքը. «Միայն Ազգային ուխտի սահմաններին մէջ պիտի քալենք: Մեր ազգը ոչ թէ ատանկ սպառնալիքներով, այլ իր իրաւունքը ապացուցանելով է, որ հաշտութիւն պիտի կնքէ: Մեր ազգը հաւաքական նպատակի համար ամէն զոհողութեան պատրաստ է»[32]: Իսկ թուրքական պատվիրակության անդամ Ահմեդ Ջևդեթ բեյն ասում էր. «Մենք խորհրդաժողով գացինք ոչ թե տալու, այլ առնելու համար»[33]:

Հունվարի 9-ի խորհրդաժողովի՝ փոքրամասնությունների հարցերով մասնախմբի նիստում դաշնակիցները նորից վերաբացեցին հայերի համար «ազգային տան» ստեղծման հարցը, սակայն դրան դեմ դուրս եկավ Ռիզա Նուրի բեյը՝ հայտարարելով, որ դաշնակիցները գործածում են «Ազգային տան» գաղափարը՝ որպես զենք Թուրքիայի դեմ: Նուրի բեյը դատապարտում է դաշնակիցների վարած քաղաքականությունը՝ իբրև թե հայ ազգի բարօրությունից ելնելով, հայտարարելով, որ իրականում դա հայ ազգի դժբախտության պատճառ է եղել և՝ «Եթէ հայերը Թուրքիոյ վարչութեան տակ զերծ ըլլային արտաքին դրդումներէ, կրնային հանգիստ և անդորր կեանք մը վարել»[34]:

Ռազմատարածքային հանձնաժողովի հետագա նիստերի ընթացքում ևս քննարկվում է Հայկական հարցը: Այդ քննարկումներն իրականում արդեն ձևական բնույթ էին կրում, քանզի թուրքական պատվիրակությունը՝ Իսմեթ փաշայի գլխավորությամբ հայտարարել էր, որ «օջախների» առթիվ այլևս ասելիք չունի: Հայկական հարցը, լռելյայն դուրս մղվելով խորհրդաժողովի քննար-

[30] Վերջին լուր 1923, N 2692:
[31] Ճակատամարտ 1923, N 1267:
[32] Ժողովրդի ձայն 1923, N 1296:
[33] Վերջին լուր 1923, N 2689:
[34] Ժողովրդի ձայն 1923, N 1299, հմմտ. նաև Վերջին լուր 1923, N 2692:

կումներից, ռազմատարածքային հանձնաժողովի հուլիսի 17-ի նիստում վերածվում է «գաղթականության հարցի» ու փոխանցվում Ազգերի լիգային:

«Վերջին լուր» թերթն իր էջերում զետեղել է Լոզանի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո Ռիզա Նուրի բեյի հետևյալ հայտարարությունը. «Երջանիկ ենք, որ ստորագրուած դաշնագիրը կ'ապահովէ և կը հաստատէ մեր կատարեալ անկախութիւնը: Ասիկա մեր առաջին և հիմնական պայմանն էր: Մերինէն տարբեր քաղաքական իտէալ մը սնուցանող Հայերուն համար նախընտրելի է, որ չվերադառնան մեր երկիրը, յանուն խաղաղութեան և յանուն իրենց շահերուն. մեզի անոնցմէ բաժնողը, ընդհանուր կերպով կարծուածին պէս, կրօնական հանգամանք մը չէ, այլ լոկ քաղաքական է և հետևաբար անլուծելի է»[35]:

Եզրակացություններ

Լոզանի խորհրդաժողովը, որն իր աշխատանքները սկսեց 1922 թ. նոյեմբերի 20-ից և ընդհատումներով ավարտեց 1923 թ. հուլիսի 24-ին՝ Լոզանի պայմանագրի ստորագրմամբ, քննության առավ նախկին օսմանյան պարտքերի մարման, նեղուցների, փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցերը: Անդրադարձ կատարվեց նաև Հայկական հարցին, որի շուրջ քննարկումները տեղի ունեցան ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստերում (1922 թ. դեկտեմբերի 12-14-ին, 1923 թ. հունվարի 9-ին, հունիսի 4-ին, հուլիսի 17-ին):

Պոլսահայ մամուլը, փաստորեն զրկված լինելով Լոզանի կոնֆերանսում հայկական «Ազգային տուն» ստեղծելու մասին քննարկումներին ինքնուրույն հետևելու հնարավորությունից, ստիպված եղավ արտատպել թուրքական և եվրոպական որոշ թերթերում հրապարակված հոդվածները՝ այդպիսով առաջին հերթին պոլսահայությանը տեղեկացնելով համաժողովի ընթացքի ու քննարկումների մասին: Թեև «Ժողովրդի ձայն», «Ճակատամարտ» և «Վերջին լուր» պարբերականներում տպագրված հոդվածները միջնորդավորված տեղեկություններ էին հաղորդում, այդուհանդերձ, դրանք կարևոր սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի այդ նյութերը պատկերացում են տալիս Լոզանի կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության, մեծ տերությունների դիրքորոշումների և տրամադրությունների մասին, որոնք վճռորոշ ազդեցություն ունեցան համաժողովի արդյունքների և մասնավորապես հայկական «Ազգային օջախի» հարցը խորհրդաժողովի օրակարգից և Լոզանի պայմանագրի վերջնական տեքստից դուրս թողնելու գործում: Թուրքական պատվիրակությունը, որ Լոզանի կոնֆերանսին մասնակցում էր հաղթողի կարգավիճակով, ամեն ինչ արեց, որ «Ազգային օջախի» գաղափարը դուրս մղվի միջազգային դիվանագիտական քննարկումներից:

---

[35] Վերջին լուր 1923, N 2858:

Գրականություն

Ազգային տան լուծման երեք ձեւեր, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1252:
Ազգային տան կազմութեան հաւանական տեղերը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1252:
Ամերիկա եւ Լօզանի խորհրդաժողովը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1208:
Ամերիկա 20 միլիոն տօլար փոխ կուտայ Հայկական Օճախի մը հաստատման պարագային, Վերջին լուր, Կ. Պոլիս, 1923, N 2689:
Ամերիկեան միջամտութիւնը ի նպաստ Ազգային Տան կազմութեան, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1923, N 1264:
Ամերիկացւոց մատուցած յիշատակագիրներուն ամբողջական պատճէնները Հայկական Տան մասին, Վերջին լուր, Կ. Պոլիս, 1923, N 2689:
Ամերիկեան պատուիրակը կ'առաջարկէ Հայ ազգային տունը հաստատել Սուրիոյ հիւսիսակողմը, Ժողովրդի ձայն, Կ. Պոլիս, 1923, N 1298:
Ամերիկայի առաջարկը Հայոց ազգային տան մասին, Ապագայ, Փարիզ, 1923, N 6:
Ամերիկայի ընթացքը փոխել տալու համար, Ճակատամարտ, 1923, N 1267:
Էնկիւրիի նոր պահանջները. դաշնակիցներէն մերժողական պատասխան, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1215:
Էնկիւրի կը բողոքէ Պոլսոյ կառավարութեան մասնակցութեան դէմ, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1209:
Էնկիւրի չի ճանչնար Բ. Դրան պատուիրակութիւնը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1209:
Ըսմեթ փաշայի այցելութիւնները, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1215:
Ըսմեթ փաշա մեկնեցաւ, Ճակատամարտ, 1922, Կ. Պոլիս, N 1216:
Ի՞նչ կ'ըսեն թուրք թերթերը. ամերիկացիները եւ հայերը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1923, N 1267:
Ի՞նչ կ'ըսեն թուրք թերթերը. Հայկական տունը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1923, N 1271:
Լօզանի խորհրդաժողովը եւ Թուրքիա, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1213:
Հայկական տունը, Ժողովրդի ձայն, Կ. Պոլիս, 1923, N 1296:
Միացեալ Նահանգներու պահանջները եւ Լօզանի խորհրդաժողովը, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1922, N 1209:
Միջադէպ մը Լօզանի մէջ Ազգային Տան առթիւ, Վերջին լուր, Կ. Պոլիս, 1923, N 2692:
Չորս հաւանականութիւններ Ազգային տան մասին, Ճակատամարտ, 1922, N 1252:
Տեղական ինքնօրինութիւն Հայ ազգային տան համար. Ռիզա Նուր Պէյի յարուցած միջադէպը, Ժողովրդի ձայն, 1923, N 1299:
Ռէուֆ պէյի յայտարարութիւնները հաշտութեան ժողովին եւ Հայկական տունի մասին, Ժողովրդի ձայն, Կ. Պոլիս,1923, N 1296:
Ռէուֆ պէյի յայտարարութիւնները հայոց մասին, Վերջին լուր, Կ. Պոլիս, N 2692:
Ռիզա Նուր պէյ կըսէ թէ հայոց շահն իսկ կը պահանջէ չվերադառնալ Թուրքիա, Վերջին լուր, Կ. Պոլիս, 1923, N 2858:
Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов 1926, пер. М.Т., Тифлис, «Заккнига», 36 с.

ԼՈԶԱՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՋԱԽԻ» ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ («ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ», «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ», «ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ»)

Մանե Կոնինյան

Ամփոփում

Պոլսահայ մամուլը, փաստորեն, զրկված լինելով Լոզանի կոնֆերանսում հայկական «Ազգային տուն» ստեղծելու մասին քննարկումներին ինքնուրույն հետևելու հնարավորությունից, ստիպված եղավ արտատպել թուրքական և եվրոպական որոշ թերթերի հոդվածները՝ այդպիսով պոլսահայությանը առաջինը տեղեկացնելով համաժողովի ընթացքի ու քննարկումների մասին:

Թեև պոլսահայ «Ժողովրդի ձայն», «Ճակատամարտ» և «Վերջին լուր» լրագրերում հրապարակված հոդվածները միջնորդավորված տեղեկություններ էին հաղորդում, բայց և այնպես կարևոր սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի այդ նյութերը պատկերացում են տալիս Լոզանի կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության դիրքորոշումների և տրամադրվածության մասին, որոնք վճռորոշ ազդեցություն ունեցան համաժողովի արդյունքների և մասնավորապես հայկական «Ազգային օջախի» հարցը խորհրդաժողովի օրակարգից և Լոզանի պայմանագրի վերջնական տեքստից դուրս թողնելու գործում:

Բանալի բառեր՝ պոլսահայ մամուլ, Լոզանի կոնֆերանս, «Ժողովրդի ձայն», «Ճակատամարտ», «Վերջին լուր», «Ազգային օջախ», Անկարայի կառավարություն:

ОТГОЛОСКИ ДИСКУССИЙ ПО АРМЯНСКОМУ «НАЦИОНАЛЬНОМУ ОЧАГУ» НА ЛОЗАННСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ («ЖОГОВРДИ ДЗАЙН», «ЧАКАТАМАРТ», «ВЕРЧИН ЛУР»)

Мане Конинян

Резюме

Константинопольская армянская пресса, лишенная возможности следить за обсуждениями по созданию армянского «национального очага» на Лозаннской конференции, вынуждена была переиздавать статьи, опубликованные в турецких и европейских газетах.

Хотя статьи, публикуемые в константинопольских армянских газетах («Жоговрди дзайн» («Голос народа»), «Чакатамарт» («Битва») и «Верчин лур» («Последнее известие»), содержат опосредованную информацию, тем не менее, они являются важным источником, поскольку дают представление о позиции и настрое турецкой делегации на Лозаннской конференции, что отразилось на результатах конференции и, в частности, на исключении вопроса армянского «На-

ционального очага» из повестки дня конференции и из окончательного текста Лозаннского договора.

Ключевые слова – константинопольская армянская пресса, Лозаннская конференция, «Жоговрди дзайн», «Чакатамарт», «Верчин лур», «Национальный очаг», правительство Анкары.

REFLECTION OF DISCUSSIONS AROUND THE ARMENIAN "NATIONAL HOME" AT THE LAUSANNE CONFERENCE IN THE CONSTANTINOPLE ARMENIAN PRESS ("ZHOGOVRDI DZAYN", "CHAKATAMART", "VERCHIN LUR")

Mane Koninyan

Abstract

The Istanbul Armenian press, virtually deprived of the opportunity to independently follow the discussions around the creation of an Armenian "National Home" at the Lausanne Conference, was forced to reprint articles published in Turkish and European newspapers, thus primarily informing the Istanbul Armenians about the progress and discussions of the conference.

Although the articles published in the Constantinople Armenian newspapers ("Zhogovrdi dzayn" ("Voice of the People"), "Chakatamart" ("Battle") and "Vercin Lur" ("Last News") are indirect in nature, they are nevertheless important sources, since these materials give an idea of the positions and sentiments of the Turkish delegation at the Lausanne Conference, which had a decisive influence on the results of the conference and, in particular, on the exclusion of the issue of the Armenian "National Home" from the conference agenda and the final text of the Lausanne Treaty.

Key words – The Constantinople Armenian press, Lausanne Conference, "Voice of the People", "Chakatamart" ("Battle"), "Verjin Lur" ("Last News"), "National Home", Government of Ankara.